

* ڈاکٹر صائمہ بتول

** ڈاکٹر عائشہ رحمان

*** ڈاکٹر مریم سرفراز

اُستاد دامن دی شاعری وچ صوفیانہ بجاہ

Abstract:

Sufism is a school of thought that emphasizes on the purity of soul and it refers to spend life for others. All punjabi sufi poets gave the message of love and humanity. The name of Ustad Daman is also counted in the list of these sufies because there are many signs of mysticism in his poetry as well as many scholars declared him as a mystic and dervash poet. Ustad Daman wrote poetry for the rights of deprived people and gave the message to love respect and live for others. Sufi is a man who consider himself as the man of Allah and he helps all the mankind equally. He dont mind if people disrespect or call him mad. If we look at the poetry of Ustad Daman their are many references which prove him a true mystic. In this research article it has been tried to explain the mystic colours of Ustad Daman,s poetry.

Keywords: *Ustad Daman, Sufism, School of Thought, Poetry, Mankind, Explain, Punjabi Sufi Poets, Mankind.*

پنجابی شاعری دی تخلیقی جہت بڑی تنگدلی تے جانداراے۔ اچ ای پنجابی شاعری دی نینہہ پیار، امن تے انسان دوستی تے کھی گئی اے۔ ہر صوفی نے اپنے اپنے دور وچ امن پیار، سماج دی طبقتاتی وڈ، نا انصافی تے بنیادی انسانی حقان دی پاسداری نہ ہوون تے کھل کے لکھیا تے اوہناں سارے نظاماں دی نندیا کیتی جیہڑے انساناں وچکار نفرت حمد تے ویکرے دی آگ نوں ہوا دیون۔ بندے دی بنیادی سدھراک پُر امن سماج دا قیام اے۔ تے ایہہ سدھراوس صورت وچ ای پوری ہوسکدی اے جدوں ہر بندہ اپنے حق دے نال اپنے فرض تے وی نظر رکھے تے دو جیاں نوں وی اوہ سب کجھ دیون دا اپنے آپ نوں پابند سمجھے جیس دے حصول دا اوہ آپ چاہیوان ہووے۔ اُستاد دامن عوامی سوجھ میانیف تے سمجھا دے آگوشاعریں۔ اوہناں دی شاعری وچ امن، پیار، برابری، آزادی، آس، ہمت، حوصلے،

حریت، جدوجہد تہ تصوف دارنگ گوڑھا نظر آوند اے۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر امجد علی بھٹی لکھدے نیں:

”دیگر ہم عصر مسائل اور موضوعات پر لکھنے کے علاوہ اُستاد دامن کی شاعری میں صوفیانہ رنگ بھی دیکھا جاسکتا ہے۔ اگرچہ عوام نے انہیں کبھی اس صفت میں شامل نہیں کیا پر کسی نہ کسی سطح پر اُستاد دامن بھی اسی صوفیانہ روایت کے امین ہیں جس کا آغاز بابا فرید گنج شکر سے ہوتا ہے۔“⁽¹⁾

اُستاد دامن علی تے ادبی حوالے نال اک جاندار متحرک، بھرویں تے نویلگی حثیت دے مالک انسان سن۔ اللہ سوہنے ولوں اوہناں نون سوہنا دل تے زرخیز دماغ عطاء ہو یا سی تے رب ولوں نوازیں گتیاں لہہناں خوبیاں پاروں اوہناں پنجابی زبان وچ کئی موضوعاں تے شاعری کیتی۔ اوہ کلاسیکی ریت، لوک شعری رنگ، سیاسیات، علم و دانش، صوفیانہ سوچ تے جدت نون اک مک کر کے شعر لکھن وچ کمال رکھدے سن۔ اُستاد دامن دی تحریر دی ایس خوبی تے چان پاؤندیاں فرزند علی لکھدے نیں:

”اُستاد دامن بارے فیض احمد فیض ہوراں دا آکھنا سی، میں پنجابی وچ ایس کر کے نہیں آکھدا پئی پنجابی وچ شاہ حسین، وارث شاہ تے بلھے شاہ دے بعد اُستاد دامن دامن ہو ریں، بہت چگا آکھدے نیں۔ حبیب جالب ہو ریں وی اُستاد دامن بارے ایہو جھپے و چار رکھدے نیں۔“⁽²⁾

شاعر عام بندے نالوں بوہتا حساس ہوند اے۔ سماج دی ٹٹ مچج نون بوہتا نیڑیوں محسوس اے۔ یا ایہہ کہہ سکے آں کہ شاعر ہوندا ای اوہ اے جیہڑا دو جیاں دے دکھاں نون اپنا دکھ من کے دو جیاں دی پیڑھ نون اپنے درد دا بانا پوا کے جذبیاں نال بھرے اکھراں دا ہڑھ وگا دیوے تے اوس ہڑھ وچ ہر اوہ بندہ بھجدا تے ڈبا چلا جاوے جیہڑا اوس پیڑھ نون سہان لوے تے اوس جذبے نون پرکھ لوے۔ اُستاد دامن وی جیہے شاعر درویش تے صوفی داناں اے۔ اوہناں بارے سیف علی اعوان نے لکھیا:

”میں تے سمجھنا واں کہ شاعر سارے ای درویش ہوندے نیں پر پنجابی بولی دے شاعر وڈے درویش ہوندے نیں۔ درویش مدرسے وچ پڑھن پڑھاون والے نہیں سگوں لوکاں دا دکھ درد عام لوکاں توں زیادہ محسوس کرن والے تے کسے دشمن دے دکھ چار سانجھے کردیاں روپین والے ہوندے نیں۔ لہہناں درویشاں وچ اک چن ورگی لو دیوں والا نال اُستاد دامن دا اے جیہڑے آپ سچے تے کسے جابر توں نہ ڈرن والے صوفی سن۔“⁽³⁾

صوفی تے اللہ والے کدیں وی تنگ دلی تے تعصب دے مالک نہیں ہوندے۔ اوہ کسے اک مذہب فرقتے نسل یا قوم دی نمائندگی نہیں کردے سگوں اوہ خدا دی ساری خدائی نون او جیہا

جاننے میں۔ اوہناں دے نیڑے سب توں وڈا دھرم انسانیت ہوندا اے تے جدوں کوئی بندہ انسانیت دی معراج توں تھلے ڈگ جاندا اے تے اوہ اوس نوں انسان ای نہیں سمجھدے۔ بابا فرید ہون تے بھاویں شاہ حسین، وارث شاہ تے بھاویں بلھے شاہ، خواجہ فرید، بابا گرو نانک تے بھاویں میاں محمد بخش، سارے صوفی شاعراں نے اکو ای راگ الاپیا اے کہ انسان نال پیار کرو، رب دی مخلوق دا احساس تے خیال رکھو۔ رب دے نیڑے ہون لئی رب دے بندیاں دیاں دلاں وچ تھیں بناو کیوں ہے رب نے بغض کینے تے نفرتاں وئڈن لئی انسان نوں پیدا نہیں کیتا تے نہ ہی صرف اپنی عبادت کرن لئی۔ سگوں عبادت لئی تاں اوس ذات کول اپنے فرشتے ای بہت نیں، جیہڑے دن رات اوہدی بندگی پئے کردے نیں۔ انسان نوں تے بوجتا کر کے رب نے درد دل لئی پیدا کیتا۔ صوفی شاعراں نے رب دی عبادت دے نال نال اپنے مالک ولوں سوچنے گئے ایس منصب دی وی چنگی طرح پاسداری کیتی اے۔ ایس لین تے ڈریاں اُتاد دامن ہو رہیں وی اپنے من وچوں ایس فرقہ وارانہ تعصب نوں کڈھن دی گل کردے نیں۔

اوہ دو جیاں کئی ہور حوالیاں دے نال اک ودھیا صوفی شاعر دے طور تے وی جانے جاندا ہے۔ کیوں کہ اوہناں ہر اوس نقطے نوں اپنا موضوع سخن بنایا اے جس تے ساڈے سارے صوفی شاعراں وچاراں دی سانجھ پائی اے۔ انٹرنیٹ تے اُتاد دامن دے تعارف وچ وی اوہناں نوں (mystic) صوفی آکھیا گیا اے جیویں:

Ustad Daman (real name Chirag Deen - Sep.1911- Dec.3, 1984) was a punjabi poet and mystic; Atailor by profession, he was the most celebrated punjabi poet at the time of the partition of British India in 1947.⁽⁴⁾

اُتاد دامن دا بیان سبھا بڑا بے باک اے اوہناں دے جذبے قنڈر انہ نیں۔ اوہ ہر دم نڈر تے بے دھڑک ہو کے سیاسی معاملات تے انگل پکدے نیں۔ اوہناں دی شاعری وچ جتن تے آس دی گل ودھیری اے۔ اوہ وڈے پنجابی صوفی شاعراں توں مگروں پنجابی زبان دے سچے شاعر نیں۔ جنہاں کول صوفیانہ رنگ وی اُگھڑواں اے۔ صوفی لوک اپنی دھن وچ لگے چلے جانداے نیں۔ اوہناں نوں کوئی بھیڑا آکھے چنگا آکھے مندا آکھے کافر آکھے اوہ ہر گل تے آمین کردے جانداے نیں۔ اوہ ملاں تے قاضیاں وانگ واعظ تے درس نہیں دیندے سگوں جو آکھدے نیں اوہ اپنے عمل نال کر کے وی دکھاوندے نیں۔ نہ اوہ ریاضتاں تے فیاضیاں کردے نیں تے نہ ہی کسے جھگڑے جھمیلے وچ پیندے نیں بس اپنے کم نال کم رکھدے نیں۔ اوہ اندروں باہروں اکو جیہی ہوندے نیں۔ اوہناں دا باطن ظاہر تے ظاہر باطن ہوندا اے۔ اوہناں دا ایمان پختہ ہوندا اے اوہ ایویں ای ڈکو ڈولے نہیں کھاندے۔ کوئی

ابہناں نوں پاگل آکھے جھلا یا دیوانہ آکھے اوہ جھلن نوں تیار ہوندے نیں۔ ایس حوالے نال صوفیانہ رنگ وچ ڈب کے استاد دامن لکھدے نیں:

میں نہیں سکھیا علم ریاضی
 نہ میں پنڈت، مٹلاں، قاضی
 نہ میں جھکڑے کر کر راضی
 نہ میں منشی، عالم فاضل
 نہ میں رند تے نہ ہشیار
 مینوں پاگل پن درکار (5)

صوفی تے درویش لوک ہمیشہ اپنے آپ نوں ماڑا نیواں تے ماہتر من دے نیں تے من تے یقین کردے نیں۔ اوہ دنیاوی نمود نمائش توں دور ہو کے باطنی حن دے متلاشی ہوندے نیں۔ جد کہ عام بندہ دو جیاں دیاں عیبیاں تے نظر رکھدا اے۔ اوہناں تے انگل چک کے خوشی محسوس کردا اے۔ صوفی لوک انسان نوں اپنے اندر جھات پاون دادرس دیندے نیں تے اپنی ہستی تے حیثیت نوں سیان دی گل کردے نیں تے ہمیش انسان نوں سدھے راہ پاون لئی جتن کردے نیں اوہ انسان نوں سمجھاندے نیں کہ دو دلاں وچ پھونک پاون اوڈا پاپ اے۔ انسان ایس گل توں جانوں وی اے پرفیروں اپنی عادت توں مجبور ایس کالے کرتوت توں ہٹکلیدہ نہیں۔ استاد دامن وی انسان نوں ایس عیب توں دور رہن دی تلقین کردے نیں۔ دنیاوی ساک مطلب دے نیں ویری تاں ویری ہوندا ای اے پر بجن وی کدیں ویریاں والا سلوک کردے نیں واحد اوہ رب دی ذات اے جیہڑی بندے وچ ویکرے نہیں کڈھاسگوں ہر حال وچ اوس نوں سینے نال لاؤندا اے۔ صوفی اپنے من اند جھاتی پاؤندے نیں بابا فرید وی انسان نوں مت دیندیاں آکھدے نیں کہ جو توں عقل لطیف ہوویں تے کالے لیکھ نہ لکھیں اوہ وی بندے نوں اپنی میں مارن دادرس دیندے نیں ایس نقطے نوں استاد دامن ہوراں ایس ڈھنگ نال اگھیریا اے:

عیب جگ دے پھول کے خوشی کرنا ایس
 اپنے من چے جھاتی کیوں ماردا نہیں
 ہر تھاں پھوٹکاں دے تن بوتاننا ایس
 کدی اپنی ہٹھ توں پاردا نہیں (6)

صوفی اللہ والے ہوندے نیں تے اللہ والیاں نال محبت کردے نیں۔ اوہناں نال ہونوں والے دھرونوں اپنے نال زیادتی ہونوں دے برابر من دے نیں تاں ای تاں اوہ اپنے آل دوالے ہونوں والے مسلیاں نوں اپنیاں شعراں وچ کھلم کھلا بیان کرن توں نہیں جھکدے۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر

امجد علی بھٹی ڈاکٹر مبارک علی دے و چاراں نال سانجھ پاؤندیاں لکھدے نیں:

”صوفیاں اپنے ویلے دیاں جامد رسماں دے خلاف ناہری کیتی سی۔“ (7)

اللہ سوہنا رب العالمین اے سارے عالماں دارب۔ اوہ اپنی ساری مخلوق نوں بناں کسے وٹ
وتکرے دے نوازدا اے۔ اوس نوں اپنے بندے بڑے پیارے نیں۔ اوہ اپنیاں بندیاں نوں ستر
ماواں توں ودھ پیار کردا اے تے بندے دی شاہ رگ توں وی چوکھا نیڑے اے۔ ایس لئی ایہہ وی سچ
اے کہ اوس نوں ایہہ چگا نہیں لگدا کہ اوہدے بندیاں نوں کوئی بھیڑا چگا آکھے یا کوئی اوہدے بندیاں
نال بد سلوکی کرے۔ رب دے نیڑے ہون لئی رب نوں راضی کرن لئی، رب دے بندیاں نال بھلیائی
کرنی ضروری اے۔ کیوں بے اوہدے لئی کوئی غیر نہیں سارے اوہدے نیں عرش فرش دنیا دی ہر تھاں
اوہدی ملکیت تے ہر بندہ اوہدا اے اوہ اپنے سارے بندیاں نوں نوازدا اے۔ صوفیانہ ڈھنگ نال لکھے
ایہناں شعراں وچ اتنا دامن وی کجھ ایس طرح دے ای و چار سانجھے کردیاں دسدے نیں:

اوہ تے عرش تے فرش دا ہے وارث

کبھی جگہ دی کردا اوہ سیر کوئی نہیں

مالک بھرے جھولی سارے بندیاں دی

دامن اوسدا کسے نال ویر کوئی نہیں (8)

ہدایت منگن والیاں نوں رب سوہنا ہدایت دیندا اے۔ صوفی تے درویش ہمیش آپ اپنے لئی
وی تے لوکاں لئی وی ہدایت دے چاہی وان رہندے نیں۔ کیوں بے جدوں تائیں رب دی کرم نوازی
نہ ہووے اوہدا فضل شامل حال نہ ہووے بندہ کجھ وی نہیں کر سکدا۔ بندے نوں سچ جھوٹ کفر تے اسلام
سدھی ڈنگی تے حق نہ حق دی جانکاری رب دی ای عنایت ہوندی اے۔ اوہ ای اپنے بندیاں نوں اپنے
نور نال اکھیں دیندا اے اپنی واحدانیت تے یکتائی دی پکیائی تے یقین نوں بندے اندر پننگر اندا تے
توحید دی حویلی اُساں لئی ایمان دیاں ڈھیمان دیندا اے۔ ہر صوفی ایس منزل تے ایس مقام دا طلب
گار ہوندا اے پر ہدایت تے سدھی راہ منگن تے لبھن والیاں نوں ای ملدی اے۔ اتنا دامن ایس طلب
نوں انج بیان کردے نیں:

مینوں کفر اسلام دا پتہ لگے

اپنے نور تھیں روشن نگاہ کردے

تیسرے ول تے آون نوں جی کردا

مینوں پکڑ کے اپنی راہ کر دے

میں مقام توحید نوں چاہن والا

باخبر تے نالے آگاہ کردے (9)

تکبر و ڈیائی تے آکڑ صرف رب دی ذات نوں پھدی اے۔ وڈا بول بولن تے وڈیائی کرنا انسان نوں زیب نہیں دیندا۔ رب نوں اپنے بندے دی عاجزی بڑی پسند اے۔ جدوں مر کے مٹی وچ مٹی ہو جانا ای ساڈی حقیقت اے تے فیرمان کس گل دا۔ سارے صوفی شاعران ایس تکبر ورگی بڑائی توں بچن دی تلقین کیتی اے۔ کیوں کہ تکبر انسان نوں ساڑ کے سواہ کر دیندا اے۔ جس وی انسان تکبر کیتا اوہ ہلاک ہو گیا۔ نمود فرعون تے شداد ورگے وڈے بادشاہواں اپنے ہتھوں جدوں رب دا پلاچھڈ یا تے اپنے آپ نوں ڈھیر طاقت والے سمجھنا شروع کیتا تاں رب نے اوہناں دے غرور دا سر نیواں کر دتا تے اوہ تباہ و برباد ہو گئے۔ ایہہ ساڈے کول عبرت لین لئی مثالوں موجود نیں۔ ایس لئی تکبر ورگی لعنت توں بچے رہن وچ ای بھلیائی اے۔ امن پیار محبت تے اخلاق نال دنیا فتح کیتی جاسکدی اے۔ تلوار دے زور نال بندہ تخت تے تاں حکومت کر سکدا اے پر لوکاں دیاں دالاں تے راج کرن لئی ودھیا اخلاق تے چنگے کردار تے رویے دی لوڑ ہوندی اے۔ رب سوہنا تاں اپنے بندیاں وچ کوئی فرق نہیں کردا۔ سب نوں چنگیاں جاندا اے پر پتہ نہیں ساڈی انساناں دی مت کیوں کھڑگی اے کہ ایس لوکاں نوں ملن دے میعار بنالے نیں۔ استاد دامن لکھدے نیں:

گارا ڈھو کے تے کردا شکر کوئی
تے کوئی حکم چلائے ہنکار دے نال
مت بسندیاں دی گچی کیوں ماری
اوہ تے سہناں نوں ملدا اے پیار دے نال (10)

مذہب اسلام دے معاشرتی نظام دی نیہہ ایس گل تے کھی گئی اے کہ دنیا دے سارے انسان اک نیں اک رب دے بندے تے اک بابا آدم دی اولاد نیں۔ ایس مذہب مطابق جدوں سارے انسان برابر نیں تاں رنگ نسل قبیلے تے دولت دی بنیاد تے کوئی اک دو بے توں آچا نیواں نہیں تے جیکر انساناں وچ کار کوئی فرق ہو سکدا اے تاں اوہ اعلیٰ کردار، خیالاں، ودھیا اصولاں تے اخلاقی قدراں و جہوں ہو سکدا اے۔ نبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ہوراں ایہہ فرمایا کہ تہاڈے وچوں سب توں چگا اوہ اے جیہدا اخلاق چگا ہووے۔ اخلاق دی اہمیت تے مقام تے چائن پاوندیاں سید ابوالاعلیٰ مودودی آکھدے نیں:

”پس جب اصل جوہر انسانیت اخلاق ہے تو محالا یہ ماننا پڑے گا کہ اخلاقیات ہی کو انسانی زندگی کے بناؤ اور بگاڑ میں فیصلہ کن مقام حاصل ہے اور اخلاقی قوانین ہی انسان کے عروج و زوال پر فرماں روا ہیں۔“ (11)

صوفی شاعراں اپنے اخلاق والے ہتھیار نال ای لوکاں دیاں دلاں تے راج کیتا۔ سارے صوفی شاعراں دیاں بیٹھکاں وچ سارے انسان آکے بیٹھدے سن۔ کسے تے کوئی پابندی نہیں سی کہ کوئی کس مذہب یا کس فرقے نال تعلق رکھدا اے۔ ایس ای نقطے تے زور دیندیاں اُتاد دامن جی وی لکھدے نیں:

کردا خسلق ہے راج، جہاں آتے
بجکم چلے نہ سدا تلوار دے نال (12)

اک ودھیا تے درد مند انسان ای آپا شاعر بن دے میعار تے پورا تمہدا اے اُتاد دامن جتھے آپے طبقے دے ہتھوں ماڑے لوکاں نال ہون والے دھرو تے نا انصافی دے خلاف سن او تھے ای بندے نوں صرف انسانی سطح تے رکھ کے دیکھن دے چاہیوان وی سن اک صوفی درویش تے اکھاں والا انسان ای ایہہ سدھر رکھدا اے کہ اک اچھا سماج اُسے جیہدے وچ دھن دولت عہدے تے قبیلے دی تھیں اخلاق تے کردار دی بنیاد تے انسان نوں پرکھیا جاوے۔ اقتصادی پسماندگی تے غریبی بندے نوں روحانی تے اخلاقی حوالے نال ڈیگی اے۔ ایس لئی اچھے سماج دا پارہا ہووے جتھے سب نوں ودھیا انسان ہون پاروں عرت ملے۔ دھن دولت دی غیر منصفانہ ونڈ تے سماجی پستی دے ایس گھن چکرتے رونا روئیاں اُتاد دامن فرماوندے نیں:

دھن دولت دھرم ایمان اتھے
گیتا انجیل قرآن اتھے
ایس دولت بدلے ہر کوئی
ہس ہس کے ٹولی چوہدا اے
کچھ کہن نوں جی پیا کردا اے
کچھ کہن نوں جی پیا کردا اے (13)

اُتاد دامن دی شاعری مستی، سیاسی رنگ، لوک بھاء، قصہ ادب دے نال نال صوفیانہ رنگ نال چوکھی شنگاری ہوئی اے۔ اوہناں ودھیا قدراں دے ودھائی اک نولیکے کارکن دا کردار ادا کیتا اے۔ اوہناں دی شاعری تے شخصیت دیاں ایہناں خوبیاں ای اوہناں نوں لوکاں دے دلاں وچ جیوند رکھیا ہو یا اے۔ اُنج وی اک صوفی ای ہر کسے دے دل وچ وسدا اے۔ جیویں عصمت اللہ شاہ لکھدے نیں:

”ایک عام بادشاہ اور صوفی میں فرق یہ ہے کہ بادشاہ ملکوں اور علاقوں پر حکومت کرتے ہیں جبکہ صوفی دلوں پر حکومت کرتے ہیں۔ وہ عشق کے دیئے جلاتے ہیں اس لیے اُن کے مزارات پر ہمیشہ چراغ روشن رہتے ہیں۔“ (14)

برصغیر وچ دو جیاں قومیں خاص کر انگریزاں دے آون مگروں ہندوستان دی لوکائی دی سوچ وچ بڑا بدلاء آیا۔ ایس دور دیاں شاعراں مذہبی شاعری توں اڈ دو جیاں موضوعاں نوں وی اپنے اظہار دا حصہ بنایا۔ استاد دامن وی کیوں جے اوس دور دے ای شاعر نیں ایس لئی ایہناں دی شاعری وچ وی صوفیانہ رنگ دے نال نال انسانی اخلاقی قدراں دے ودھا اقتصادی تے معاشی بد حالی دے خلاف نعرے تے سیاسی حوالے اگھڑویں لہجہ دے نیں۔ استاد دامن اک ودھیا صوفی شاعر تے قلندر سن تے اوہناں کول اک تنگڑی علمی ادبی فکری تے شرعی ریت موجود سی۔ ایس لئی اوہناں ایس روایت نوں اپنے شعور دی پکائی نال تے تخلیقی قوتاں نال سجا سنوار کے اگے ٹوریا تے پنجابی صوفی شاعراں وچ اپنا نال گتوایا۔

References:

- * Assistant Professor, Lahore College for Women University, Lahore
- ** Assistant Professor, Lahore College for Women University, Lahore
- *** Assistant Professor, Lahore College for Women University, Lahore
- 1- Amjad Ali Bhatti, Dr.- Tanqidi Fikriy (Lahore: Fiction House, 2018)191.
- 2- Sain Akhtar Hussain, Waheed Mirza, Muhammad Iqbal, (Sodhan Har) Daman De Moti (Lahore: Feroze Sons Limited, 1993)20.
- 3- Saif Ali Awan, Bhalikha Akhbar (Daily), Dervish Poet Ustad Daman, (Editor: Mudassar Butt, February 12, 2019) 6
- 4- Ustad daman.Lahore from.city.history.com.
- 5- Daman De Moti, 34
- 6- As Above, 36
- 7- Amjad Ali Bhatti, Dr.- Insaan Dosti ty Punjabi Sh a i r i (Lahore: AH Publishers, 2008)273.
- 8- Daman De Moti, 32
- 9- As Above, 33
- 10- As Above, 32
- 11. Syed Abu Alamodudi. Islami Nizam-e-Zindgi aur os ky Bunyadi Taswrat (Lahore: Islamic Publications, 1989)288.
- 12- Daman De Moti, 32
- 13- As Above, 29
- 14- Ismatullah Shah. Prem Nagar (Lahore: Fiction House, 2016)9.